

Na kraju se, uz popis slika i tabli te kratica, nalaze iscrpna relevantna bibliografija i table.

Knjiga je tiskana usporedno na hrvatskom i engleskom jeziku, što uvelike pridonosi dostupnosti istraživanja, novih spoznaja i promišljanja naših stručnjaka u svijetu. Autorica se prihvatila velikog rada na proširivanju naših spoznaja o problematici lukovičastih fibula, u kontekstu nalaza fibule iz Štrbinaca te rekonstruiranja jednog segmenta društvenih odnosa i političkih zbivanja kasnoantičkog razdoblja. S obzirom na brojne zanimljive nalaze otkrivene na Štrbincima kod Đakova, poželimo da nas Branka Migotti ponovno obrađuje novom knjigom.

Marija Buzov

KREŠIMIR FILIPEC, ARHEOLOŠKO-POVIJESNI VODIČ PO SVETIŠTU MAJKE BOŽJE GORSKE U LOBORU, Zagreb, 2008.

Knjiga Krešimira Filipca malog je formata (18 x 12,5 cm), a broji 98 stranica bogato opremljenih fotografijama i crtežima.

Prirodna baština loborske općine izvanredno je predstavljena, a zahvaljujući višegodišnjim arheološkim istraživanjima proštenjarske crkve Majke Božje Gorske, sada znademo više i o bogatoj loborskoj kulturnoj baštini.

Knjiga *Arheološko-povijesni vodič po svetištu Majke Božje Gorske u Loboru* podijeljena je u pet poglavlja, svako s potpoglavljem. U *Uvodu* autor nas upoznaje s loborskim krajem, uz kratak pregled kulturnih spomenika. Potpoglavlje *Položaj mjesta* daje podroban zemljopisni opis loborske okolice uz antičke i današnje cestovne pravce. Lobor je smješten na najkraćoj prometnici koja spaja Ptuj i Sisak, dva velika središta rimske provincije Panonije Savije. Kao najstariji vlasnici Lobora spominju se Vrban i sin mu Pučina (godine 1239), no arheološka su istraživanja pokazala da se na širem području općine boravilo i znatno ranije. *Pristup svetištu* izrazito detaljno opisuje dva pravca koja vode do svetišta. Gradini se može pristupiti sa zapadne strane „proštenjarskim“ putem (pristupni put 1) te sa sjeverne strane (pristupni put 2). Sve do oko 907. godine, proštenjarska staza bila je najvažniji prilaz gradini. Polazilo se pješice iz središta mjesta, preko župne crkve Sv. Ane kroz barokni pil, a zatim srednjovjekovnim pristupnim putem stizalo do crkve sv. Antuna i napokon do crkve Majke Božje Gorske. Pristupni put 2, odnosno asfaltna cesta, također kreće iz središta mjesta kod župne crkve sv. Ane prema župnom dvoru, uz staru župnu crkvu, a potom uz izvor, putem uklesanim u stijenu, vodi do Pavlove hiže (pećine). Na gradinu se dolazi kroz zaselak Horvate, a u sam kompleks svetišta ulazi se kroz istočni sporedni ulaz. Od davnine, glavni ulaz u svetište onaj je na zapadnoj strani. Ulazna vrata cinkture imaju barokni portal, kao i samo pročelje crkve, i okrenuta su prema zapadu.

U poglavlju *Povijest istraživanja* daje se kratak pregled raznorodnih istraživanja loborskog svetišta, od analize gotičkih freski do arheoloških istraživanja. Sustavno arheološko istraživanje počelo je tek 2002. i još uvijek nije završeno. Uz obnovu, radilo se i na predstavljanju otkrivenih građevina. U ovome poglavlju nalazi se opis crkve i cinkture, kao i opis unutrašnjosti crkve te podroban tlocrt svetišta s ucrtanim fazama gradnje od 5. do 20. st. Antička i ranosrednjovjekovna spolija zamjećuju se od samih temelja pa sve do krovišta na više različitih mjesta u crkvi. Unutar broda autor posebno ističe škropionicu, antička spolija smještena uz južni sporedni ulaz.

Poglavlje *Opis gradine* daje vrlo iscrpan pregled povijesti naseljenosti gradine od pretpovijesti, preko antike i romaničkog doba sve do ranog srednjeg vijeka. Najstariji otkriveni slojevi potječu iz ranog brončanog doba (1600.-800. pr. Kr.). Veća građevinska aktivnost zamijećena je u kasno brončano doba, u vrijeme kulture polja sa žarama, kada su se najvjerojatnije i gradili prvi bedemi. U mlađe željezno doba (300.-15. pr. Kr.) gradina je bila podijeljena na dva dijela, pri čemu je sjeverozapadni dio bio posebno utvrđen velikim zemljanim bedemom s drvenom palisadom. Sjeverna strana teže je obranjiva te je stoga i dodatno utvrđena opkopom s vanjske strane. Danas je zemljani bedem vidljiv samo na zapadnoj strani, dok su ostali dijelovi uništeni naknadnim gradnjama. Prema svemu sudeći, gradina je svoj konačni oblik dobila upravo u mlađe željezno doba, kada je cijeli prostor unutar utvrđenog naselja bio niveliran.

Nakon dolaska Rimljana miran život tekao je sve do 2. st. U vrijeme prodora Kvada i Markomana pretpovijesna gradina pretvara se u visinsku utvrdu koja je trebala poslužiti kao zaštita od mogućeg novog barbarskog upada. Nalazi potvrđuju gradnju stambenih objekata (vjerojatno drvenih), radionica i sakralnih građevina (najvjerojatnije hram Dijane ili Velike majke) unutar zidina. U 5. st. unutar utvrde gradi se prilično velika i prostrana, vjerojatno jednobrodna, pravilno orijentirana starokršćanska crkva. Na području sjeverne Hrvatske povijesni izvori spominju nekoliko biskupija, ali crkve su gotovo nepoznate. U tome kontekstu otkriće starokršćanske crkve s krstionicom u Loboru od iznimne je važnosti, jer pokazuje da na tom prostoru treba očekivati još sličnih građevina. Ovu su utvrdu razorili Avari i Slaveni najkasnije početkom 7. st., kada je zapaljena i crkva, a starosjedioci protjerani. Novopridošli Slaveni svoja naselja podižu u plodnim dolinama, a u utvrdi je tijekom 7. i 8. st. život jednostavno stao.

Početak 9. st. utvrda je ponovno obnovljena, i tada se povrh zemljanih bedema, ispred kasnoantičkog zida, podiže drvena palisada. Slavske visinske utvrde spominju se u vrijeme ustanka panonsko-slavenskog kneza Ljudevita protiv franačke vlasti. U prvoj polovici 9. st je, za potrebe kršćanske zajednice, uz ruševine starokršćanske crkve, južno od postojeće crkve na prostoru gradine, bila podignuta drvena crkva. Na prijelazu 9. u 10. st. ili najkasnije do sredine 10. st. iznad ruševina

starokršćanske crkve podiže se trobrodna bazilika s predvorjem i zvonikom na pročelju. Njezina unutrašnjost višekratno je preuređivana do kraja 12. ili početka 13. st., kada je i ta bazilika porušena. U temeljima i zidovima ove romaničke crkve nađena su mnogobrojna antička i predromanička spolija. Romanička crkva porušena je najkasnije do početka 15. st.

Prema istraživanjima provedenima godine 1998., groblje uz crkvu datira se u 5. i 6. st. te od 9. do 19. st. Prostire se na većem dijelu zaravanka izvan crkvenog kompleksa sve do zemljanog bedema na sjeveru. Kasnosrednjovjekovno i novovjekovno groblje nalazilo se unutar današnje cinkture. Autor zaključuje da crkva na području Lobora opstaje u neprekinutom vremenskom slijedu od početka 9. st. do danas, što posredno znači da je barem u jednom dijelu sjeverne Hrvatske kristijanizacija potpuno završila do kraja 9. st. Od početka 10. st. misionarsko središte u Loboru pripada sisačkoj biskupiji koja je, prema zapisnicima sa splitskog kongresa, dobro napućena i ima dosta svećenika. Tada je ovo područje pripojeno Hrvatskoj kneževini u vrijeme kneza (kasnije kralja) Tomislava. Drvena crkva u Loboru najstarija je ranosrednjovjekovna crkva u sjevernoj Hrvatskoj. Nju su, prema autoru, sagradili misionari koji su pokršćavali ondje naseljene Slavene. Predromanička crkva u Loboru zasad je jedina takva crkva otkrivena u sjevernoj Hrvatskoj. Bogatstvo njezinog interijera uvrštava je među najraskošnije ranosrednjovjekovne crkve. Shodno tome, Lobor je bio jedan od najvažnijih misionarskih punktova u vrijeme pokršćavanja sjeverne Hrvatske.

Posljednje poglavlje ovoga vodiča donosi prikaz predstavljenog arheološkog lokaliteta istraženog zaključno s godinom 2008. Otkrivene građevine u najvećem broju slučajeva prikazane su *in situ*. Jedan dio lokaliteta nalazi se uokolo crkve, dok je drugi predstavljen u podzemnoj prostoriji. Unutar podzemne konstrukcije nalaze se dijelovi mlađeželjeznodobnog objekta, starokršćanska, predromanička i romanička crkva te dijelovi gotičkog predvorja. Autor napominje da na velikom dijelu površine arheološka istraživanja još uvijek nisu završena. Idejnim projektom zamišljeno je da se posjetitelj, nakon obilaska gradine i svetišta, spusti u podzemne prostorije iz dva pravca: iz cinkture ili izvana (s južnog ulaza u krpitu). U baroknoj kripti bit će predstavljeni arheološki predmeti nađeni na lokalitetu, a ispod betonske konstrukcije ostaci starokršćanske krstionice i predromaničke crkve. Nakon toga posjetitelj se penje na površinu, gdje unutar cinkture razgledava izloženu kamenu skulpturu, a zatim kroz sakristiju ulazi u postojeću crkvu. Sakristija je podignuta iznad sjevernog broda predromaničke crkve, a planira se urediti onako kako je izgledala u predromaničko doba. U taj bi se prostor, sjeverni brod predromaničke crkve, postavila menza nađena prilikom istraživanja, a rekonstruirala bi se i oltarna pregrada. Na taj bi se način oživio stari prostor, a istodobno bi građa bila smisleno izložena. Nakon toga posjetitelj se upućuje u postojeću crkvu, čime završava ovaj dio obilaska.

Poticaaj arheološkim istraživanjima bila je obnova crkve Majke Božje Gorske. Istodobno s obnovom postojećeg kompleksa provode se konzervatorski i arheološki radovi. Dugoročni cilj svih tih radova preobrazba je prostora u arheološki park. Na mjestu nekadašnje „crkvene kuće“ planira se podignuti zgrada, odnosno multimedijalno središte, u kojem će se predstaviti dosadašnji rezultati istraživanja i održavati nastava studentima arheologije. Arheološki lokalitet već je uvršten u nastavni program Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, kao mjesto terenske nastave. Nažalost, istraživanja u sklopu obnove više su puta prekidana zbog nedostatka novca. Autor vjeruje da se nakon spoznaje o važnosti ovog lokaliteta to više neće događati.

Knjiga *Arheološko-povijesni vodič* praktičnog je džepnog formata, kako to i priliči ovoj vrsti izdanja. Uz kronološku tablu, na kraju knjige nalaze se i popis korištene literature, pojmovnik te tri razglednice koje posjetitelj/izletnik može poslati sa samoga mjesta. Vodič je grafički izvrsno opremljen. Brojne fotografije i crteži u tekstu svakako pridonose boljem razumijevanju isprepletenih slojeva i kod onog čitatelja, odnosno izletnika, koji nema arheološku izobrazbu. Možemo se, kao i autor, nadati da će ovo najstarije sjevernohrvatsko marijansko svetište uskoro ponovno zasjati u punome sjaju, kada se očekuje i novo, dopunjeno izdanje ovoga izvanrednog vodiča.

Ljubica Perinić Muratović